

Yayili

4

SABBU ZALISI

ZULIYA YELTOYA MINI ḥA TUMA

Dagbani sabbu zalisti

PILIGU

Yεyili ኃ ni, ti yεn yulila Dagbani sabbu zalisti. . Ti yεn yulila zalisti din jεndi bacinamda, bachiñjda, bachizaana ni bachibuyisira. Zalisti din gbubi bacinamda ka ti yεn dañ yuli, ka naanyi yuli bachizaana, ka bachibuyisira dolina, ka naanyi ti bachiñjda mini bachiñjipahira. Dimboñj yεn chεmi ka yi nya bañsim din jεndi zalisti mini tuma din gbubi bacinamda, bachizaana, bachibuyisira, bachiñjda ni bachiñjipahira Dagbani ni. Zal' sheña yi ni yεn bōhim maa ni tooi zañ m-mayisi bal' sheña kamani Silimiinsili.

Bōhimbu sodolisi

1. Nammi yεltøya ka di doli bacinamda mini bachizaana sabbu zalisti.
2. Nammi yεltøya ka di doli bachibuyisira sabbu zalisti. 3. Nammi yεltøya ka di doli bachiñjda mini bachiñjipahira zalisti

Tεh' gahinda

- Bacinamda tumdi bachikpani tuma, nijsimdeera, din kahigira ni yεltøyinmasçyu zuyu.
- Bachizaana gba tooi nyε bachikpana bee nijsimdeera yεltøya puuni.
- Bachibuyisira kahigirila bacinamda. Di tooi dooni bacinamdi' sheña di ni buyisiri maa nyaanya Dagbani ni.
- Bachiñjda wuhirila nijsim bee biεhigu. Dagbani puuni, kalinli mini bachiñjda dii bi sayiri n-tiri taba, amaa saha sheña beni ka di sayira. Bacinamda mini bachiñjda sabirimi waligiri taba.
- Bachiñjipahira kahigirila bachiñjda ka ni tooi lahi kahigi di taba gba.

BACHINAMDA

Yayili din garila ni, ti daa yuli bachinamda. Ti daa ti bachinamda shəhira ka kahigi ŋa pubu.

Təha bəhigu: A ni tooi teei bachinamda balibu maa? Sabimi ŋa n-sɔj.

Bachinamda nyəla yuya bachinima n-ti niriba, luy' shəŋa, biŋkəbiri ni binyera. Yəltəyə tooi mali bachinamdili di puuni waawaayili. Bachinamda tooi chani ni bachibura kamani 'maa' bee 'la'.

Bachizaana

Bachizaanili nyəla bachi din ni tooi zani bachinamdili zaani kamani n, m, ma o, a, mani etc. Di ni tooi tum bachinamdili yəltəyiməsəy tuma.

Baŋma: Ghana bala pam ni bachizaana bi wuhiri payitali bee dotali. Lala n-nye li Dagbani ni? Che ka a mini a kpee zamzam li ka yeli yi karimba.

Bəhimbu ŋo puuni ti yən yulila zalisi din gbubi bachinamda mini bachizaana.

Tuma

Yulimi sinii maa ka yeli a təha ni nyə shəli zaŋ kpa bachinamda tuma polo n-ti a taba.

function of nouns YouTube video - (https://www.youtube.com/watch?v=rURutv7N_ns)

Pumpɔŋɔ, zaŋmi a ni bəhim shəli sinii maa ni mini ŋan doya ŋo:

Bachinamda ŋan nyə bachikpana

1. Zalisi din gbubi bachinamda zaŋ nam yəltəyə nyəla din wali Ghana zulya bala ni. Bachinamda tooi tumdi tuma kamani:

a. Bachikpani yəltəyili ni

Bachinamda tooi dooni bachikpani dooshee. Dina n-nye piligu bachi bala pam ni, balle bal' shəŋa ŋan yəltəyə biehigu nyə Bachikpani Bachinindili Nijsimdeera. Shəhira:

i. **Azima** chaŋ cheechi.

ii. **Bukunima** mali liyiri.

iii. **Baŋsim** n-nye yelli kam.

Shehira ḥan do zuŋusaa ḥo ni ti nya ka bachinamda Azima, bukunima ni baŋsim nyela ḥan do bachikpani dooshee.

b. Nijsimdeera yeltɔyili ni (nijsimdeera bee nijsimdeeripaa)

Bachinamda tooi tumdi nijsimdeera tuma yeltɔya ni. Shehira:

i. Ti da **buku** n-ti Sana (Nijsimdeera).

ii. N zaŋ pɛn n-ti **Dawuni**. (Nijsimdeeripaa).

iii. Yakubu ku **bua**. (Nijsimdeera).

iv. Mandeeya da pini n-ti **Hakim**. (Nijsimdeeripaa)

c. Bachinamda lahi tooi tumdi kahigibu tuma Dagbani ni. Dimbɔŋɔ nyela bachinamdili din kahigiri di bachinamdi kpee. Shehira:

i. **Ləba** gbambila maa be Rashid sani.

ii. **Shikuru** maa karo maa yɔmi.

iii. Be dala **gbanj** baaji.

d. Bachinamdili yeltɔyinmasɔyu zuŋu: Bachinamdili ni tooi nyɛ bachinamdili yeltɔyinmasɔyu zuŋu. Shehira:

i. **Pennima** mali liyiri.

ii. **Du'** palli maa tulimi.

iii. Ti be **yinjɑ**.

iv. **Yili** karili n-lu zuŋɔ.

Bachizaana tooi tumdi:

a. Bachikpana yeltɔya puuni:

i. **N** chaŋ shikuru.

ii. **Ti** yuuni sinii bieŋu kam.

iii. **Be** laya ni suhupielli.

b. Bachizaana ni tooi lahi nyɛ nijsimdeera yeltɔya ni (nijsimdeera bee nijsimdeeripaa). Yulimi shehira ḥan do gbunni ḥo.

i. Yakubu nya **o**. (nijsimdeera)

- ii. Sana zaŋ pən n-ti **o** (nijsimdeeripaa)
- iii. Sana ti **o** pən (nijsimdeeripaa).
- iv. Karimba maa ti **ti** mi yiŋa tuma (nijsimdeera).

Tuma

1. Buŋisimi bachinamdili ni nyε sheli ka ti di shεhira pia. Zaŋmi a labisibu maa n-wuhi karinzɔŋ maa zaa.
2. Layimmiya niriba ayiyi n-sabi bachinamda tuma diba ayiyi. Layimmiya ni niriba ayi shεba gba ka yi zamzam li yi bɔŋ maa puuni.
3. Kahigima bachizaanili ka ti di shεhira pia. Zaŋmi a labisibu maa n-wuhi karinzɔŋ maa zaa.
  - a. Karimmiya lahibali din doli ŋɔ na yi bɔna puuni ka baŋ bachinamda mini bachizaana ŋan be di ni.
  - b. Yihimi bachinamda diba anu a ni baŋ lahibali maa ni maa n-nam yεltɔŋ' bɔbigu. Maalimi shili n-zaŋ a labisibu maa n-ti kariŋ zɔŋ maa ka yi zamzam li.
  - c. Yihimi bachizaana diba ata a ni baŋ lahibali maa ni n-nam yεltɔŋa. Maalimi shili n-zaŋ a labisibu maa n-ti kariŋ zɔŋ maa ka yi zamzam li..

Bahi

Bahi nyεla binkɔb' shεba ban yoli pam ka di wubisiri ba ti yinsi. Be nyεla ban mali zuliya bɔbigu ni biɛhi kɔŋkɔba, zaa ni ko' kɔŋkɔba. Be nyεla naba anahi biŋkɔbiri ban yi yobahi ban be mɔyuni la zuliya ni na. Ninsalinima ban daa daŋ tooni na ni daa baligi baa ni be gɔri mɔyu, be daa be ni ninsalinima ka daa lεbigi hali ka be mini ba ti be. Be nyεla ban baŋdi ninsala biɛhigu kamani yurilim, suhuyiŋsili mini dabiem ka tooi baŋdi daadama viεnyεla.

Bahi nyεla ban mali nyɔm ʒεyū pam. Be lahi tooi nyεla ban wumdi pam. Din ti baki dariza pam nyεla be ni tooi wuhi ba ka be tum tuma balibubalibu. Tumtumdi baki nyεla ban ni tooi sɔŋ nintarimba bieyū kam, ka baki ban nyε balima baki mi ni tooi sɔŋ ninvuy' shεba ban mali suhusayiŋgu. Be lahi mali baki m-bɔri ka faari ka baŋdi binshεŋa mažina ni ku tooi bo. Dimini baki kuli sɔŋdi daadama viεnyεla ŋɔ maa zaa yoli, be nyεvuli wayilim kuli nyεla yuum pia zaŋ chan pia ni anu.

Dimini bε mali dariza zaŋ kpa tuma polo ḥo maa zaa yoli, dunia luy' shεŋa polo bahi nyεla bε ni yuuni shεba ka bε nyεla daŋ puuni niriba.

Tuma

1. Baŋmi bachi shεŋa ḥan gbuna ni booi ḥo tuma. Zaŋmi a labisibu maa m-mayisi a taba dina.
  - a. Shikuribibi ban mali baŋsim maa sa goya sɔhila.
  - b. N tahi liyiri n-ti Gariba.
  - c. Karimba maa sabila dukpinsabiri' palli maa zuyu.
  - d. Be chaŋ Navrongo.
  - e. Paasinja maa da boroboro n-ti o.

LABILIHI BƏHİSİ

1. Zaŋmi a maŋmaŋa bachinima n-kahigi wuhi bachinamdili din kahigiri ni nyɛ shəli. Timi shəhira diba ayi ka zaŋ ɳa n-wuhi a kpee.
2. A karimba ni ti a lahibali din mali muysigu di puuni. Karimmi lala lahibali maa ka baŋ muysigu sheŋa ɳan be di puuni.
3. Kahigimi bachizaana tuma ni nyɛ shəŋa Dagbani ni. Zaŋmi ɳa mayisi bal' shəŋa a ni mi bee a ni ni tooi bəhim.
4. Zaŋmi shəhira diba anunu n-wuhi bachinamda ni tooi nyɛ yəltəyimmasori zuŋiri shəm Dagbani ni. Zammi ɳa wuhi kariŋ zəŋ ni.
5. Pumiya niriba ayiyi n-sabi yəltəyə piapia ka bachizaana nyɛ di bachikpana ka kahigi di ni sabiri shəm Dagbani ni. Zaŋmi ɳa mayisi bal' shəŋa Ghana ka zam ɳa kariŋ zəŋ ni.

LABILIHI BOHISI LABISIBU

1. Bachinamdili din kahigiri nyela din kahigiri di bachinamdi taba. Bachinamdili din kahigiri n-tooi dañdi tooni na poi ni bachinamdi' sheli di ni kahigiri maa. Shəhira: **Shikuru** gooni maa lumi.
2. Di labisibu dolila lahibali sheli a karimba maa ni ti. Bohimi a karimba ka o ti a labisibu zañ ti bohisi maa. Zañmi li mayisi a tuma maa.
3. Bachinamda ni nye yeltøyinmasori zuýiri shem.

Shehira

- a. N nya **ti'** wayinli maa.
  - b. Be kohi **loori** kurili maa.
  - c. Pukpara maa kohiri **tipum'** maha.
  - d. **Yili** kurili ni biehigu dii bi simdi.
4. Ghana bali sheña puuni, bachizaana mini bachiniñda sabirimi n-layindi taba ka bali sheña mi wandi ña sabira. Shehira, Akan, Ga, Ewe sabirila bachizaana mini bachiniñda n-layında bachikpani dooshee, ka Dagbani, Gurene etc. mi bi sabiri ña n-layında bachikpani dooshee.

KARIMBU DIN ZILIMA:

1. Fromkin, V. & Rodman, R. & Hyams, N. (2007) Introduction to Language. (Eighth edition) Thomson Wadsworth.
2. Noun Functions in English Grammar with Examples

BAŅSIM

Yi daa pun bɔhim bachibuyisira ni nyε sheli. Layimmiya bɔŋbɔŋ n-nam yεltɔya diba atata ka di buyisiri ḥan doya ḥɔ:

- a. A kariŋ zɔŋ
- b. A zosumo
- c. A shikuru dundɔŋ
- d. A dɔŋim

Bachibuyisirili nyεla din buyisiri bee din kahigiri bachinamdili. Bachibuyisira malimi kahigiri bee n-wuhiri nira bee bini biɛhigu bee ka di mali ḥa m-mayisiri taba. Shɛhira:

- a. Adam yuri ya' **kura**.
- b. Bidibiga maa nyεla zay' **wayili balli**.
- c. Suhudoo **valim** n-gari o tuzodoo.

Ti yi yuli (a), bachi **kura** buyisirila yil' sheli Adam ni yura. Ti yi yuli (b) ni, bachinima **wayinli** mini **balli** buyisirila bidibiga maa zaa bee o biɛhigu ni nyε sheli. Ka (c) puuni mi, bachi **valim** malila Suhudoo mini o tuzodoo m-mayisiri taba.

Bachibuyisira sabbu zalistumā

Zalisi din jɛndi bachibuyisira zaŋ nam yεltɔya bela kɔŋkɔba Ghana bala puuni.

Zalisi din gbubi bachibuyisira sabbu Dagbani ni:

1. Di kahigiri bachinamdili yεltɔyili puuni. Shɛhira:
  - a. War' **sabinli** maa guuri n-nyaŋ o taba maa.
  - b. N nyala yili **karili**.
2. Di kanimina bachinamda shɛŋa di ni buyisiri maa nyaanja Shɛhira:
  - a. Yili **sabinli** maa luya.
  - b. Pay' **karili** kuli yiŋa.

Yi daa pun bɔhim bachibuyisira balibu. Di shɛhira shɛŋa n-do gburri ḥɔ:

N-zaŋ bachibuyisira ḥan tirta n-nam yεltɔya.

- a. *Loori ḥɔ nyεla zay' palli*.
- b. *Lala yili maa nyεla m ba dini*.

N-zaj bachibuyisira ḥan mali binyera mayisiri taba n-nam yeltoya.

a. Bindirigu ḥo maa **daa bala**.

b. A liyiri **pɔri n-gari** n dini.

N-zaj bachibuyisira ḥan wuhiri galisim zaj n-nam yeltoya.

a. N dala shinkaafa **bela**.

b. Bukunima **galisiya** n daadaka ni.

N-zaj bachibuyisira ḥan buyisira/kahigiri n-nam yeltoya.

a. Loori maa nyela zay' kurili.

b. Bindirigu maa mali **kore**.

Tuma 1 (niriba ayiyi tuma):

1. Yulimi bachibuyisira ḥan do gbunni ḥo. Zaj ḥa nam yeltoya. A yi ni tooi, nammi yeltoy' bɔbigu bee hali yeltoy' nabira.
  - a. Vienyela
  - b. Nij' chɔyimbɔ
  - c. Suhuyiyisili
  - d. Kurumbuni ni
  - e. Karili
  - f. Piɛlli
  - g. Neei
  - h. Yurilim
  - i. Biŋkurili
  - j. Wahala
2. Pumpɔŋɔ a mini a kpee bɔhimmi shəhira ḥo biɛhigu. Bɔ ka a kpahim? Malimi shili n-zaj a ni kpahim binsheli n-wuhi karinduu maa.

Tuma 2

1. Timi bachibuyisira shəhira pia.
2. Zajmi bachibuyisira anu n-nam yeltoya balibu shəja ḥan do gbunni ḥo.
  - a. Yeltoy' gaŋa

- b.** Yεltɔy' bɔbigu
  - c.** Yεltɔyinabirili
- 3.** Zaŋmi shehira sheŋa a ni sabi maa n-wuhi zal' sheŋa ŋan jendi Dagbani
bachibuyisira zaŋ tum tuma.

LABILIHI BƏHİSİ

1. Karimmi lahabal' shəli din do gbumni ηɔ ka yihi bachibuyisira pia di puuni.

Niriba pam nya ti tuma ni sayindi ti tiŋgbani namtieri. Tiŋgbani namtieri gubu tu ni di nyəla din kpa talahi n-ti ti zay' yino kam. Amaa, niriba biela m-mali baysim bielifuu zaŋ jəndi tiŋgbani namtieri vienyeliŋga gubu. Ti bayə ka biehigu nyəla din pahiri səŋdi sayindi tiŋgbani namtieri bięyu kam. Shəhira, sayiri labibu luyilikam yiriŋyiriŋ, sayiri kpaai bahi, ləbanima labibu yiriŋyiriŋ, ni ɳan pahi. Di yi niŋ ka bieh' yoya ɳɔ yi bi che, saha ni ti kana ʐəman' shəŋja ɳan be tooninima ni ti nya tuyisigu shəŋja ti m-baya ka biehigu ɳɔ zuŋu. Dinzuyu di kpala talahi m mini a zuŋu ni ti niŋ ti kpaŋ maya tatariga n-tuhi gu ti tiŋgbani namtieri. Di nyəla ti zay' yino kam tuma ni ti yiyisi zani n-tayi ka gu Naawuni ni ti ti namtieri shəli maa. Muyisigu shəŋja ti ni tooi kuli nyari ti bieh' yoya puuni zaŋ chaŋ tiŋgbani namtieri polo n-nye kokpięyu saha kam, ko n-lu, din kam pahi.

2. Zaŋmi di ni nya bachibuyisira shəŋja maa n-nam yəltəyinabira pia.

LABILIHI BƏHİSI LABİSIBU:

1. Karimmi lahabal' shəli din do gburanni ɳɔ ka yihi bachibuyisira pia di puuni.
  - a. yoya
  - b. yino
  - c. namtieri
  - d. zuyusaa
  - e. biɛla
  - f. biɛlifuu
  - g. viɛnyela
  - h. mbaya ka
  - i. biɛyukam
  - j. yiriŋyiriŋ
  - k. biɛyu
  - l. səhibiɛyu ni
  - m. sahakam
2. Zajmi di ni nya bachiysisira shənja maa n-nam yəltəyinabira. Iðan do gburanni ɳɔ nyəla shəhira shənja.
  - a. Kolibu nyəla din pahi a **biɛyu kam** tuma ni.
  - b. M-bi tiri jilima nyəla hal' **biɛyu**.

EXTENDED READING:

1. Adomako, K., Odoom, J. and Sackitey, M. (2023). Akan kasa nhyehyɛɛ wɔ Asante Twi mu. Adonai Publications Limited (Topic on verbs, nouns and adjectives)
2. Amegashie, S.K. (2004). Ewegbe ɲɔŋlɔ. Aflao: Victus Printing Services, Market Square
3. Fromkin,V. & Rodman, R. & Hyams, N. (2007). Introduction to Language (Eighth edition). Thomson Wadsworth. (topic on verbs, adverbs, nouns and adjectives)
4. Joshi, M. (2021). Nouns in the English Language: Types and examples. Manik Joshi. (Topic on nouns)
5. Thakur, D. (1998). Linguistics simplified: Syntax. Delhi: Bharati Bhawan. (open word class which are nouns adjectives, verbs and adverbs)

BACHINIJDÀ

Zaŋ chaŋ dimbəŋo ti yen naai, a ni tooi nam yeltɔya n-doli Dagbani bachinijdà mini bachinijdipahira sabbu zalisi.

N-zanđi Dagbani bachinijdà mini bachinijdipahira sabiri yeltɔya tu ni di mali zalisi. Zalisi ŋɔ sɔŋdi ka sabbu ni tiri ŋun karindi lahibal' sheli pe n-doli taba vienyela. N-zanđi sabbu zalisi tumdi tuma Dagbani ni ni sɔŋ a ka a nam yeltɔy' shεŋa ŋan mali gbumni.

Pɔi ka ti paai zalisi maa, cheliya ka ti teei ti mansi binsheli din nyɛ bachinijdà. Yulimiya shεhira shεŋa ŋan do gbumni ŋɔ. Bachi shεŋa ŋan gbumni booibooi nyela bachinijdà.

1. Pukpara maa **maanila** palo yuuni kam kɔbu saha,
2. Bihi maa **chanila** shikuru bɛ naba Alizumma dali kam.
3. Ti **ŋməri** bolli asiba kam ni ti ʒim tiligi.

Bachinijdili nyela bachi, bee yeltɔyiñmasɔyu sheli di ni mali m-buyisiri tuma, biɛhigu bee nijsim. Bachinijdà nyela ŋan be yeltɔyili yay' sheli din mali nijsimdeera di puuni. Yaha, bachinijdili n-nyɛ yeltɔyili yay' sheli din mali bachinijdili di puuni maa zuyu.

Bachinijdà zaŋ nam yeltɔya zalisi

Zulianima zal' shεŋa ŋan jendi bachinijdà zaŋ tum tuma waliya. Zalisi maa shεŋa m-bəŋɔ:

1. Bachinijdà wuhiri bachikpani ni tumdi tuma yeltɔyili puuni. Shεhira:
  - a. Baa maa **wahirila** saamba saha kam.
Kpe, bachinijdili **wahirila** yeri ti la tuun' sheli bachikpani maa, 'Baa maa' ni tumda saha kam.
  - b. Shikurubihu maa **barimi** chani shikuru asiba kam.
Bachinijdili **barimi** yeri ti la bachikpani maa 'Shikurubihu maa' ni tumdi tuun' sheli.
2. Bachinijdà wuhiri bachikpani biɛhigu yeltɔyili puuni. Shεhira:
Azindoo **nyɛla** doo.
Kpe ŋɔ, bachinijdili 'nyɛla' yεrla bachikpani maa 'Azindoo' biɛhigu.

3. Bachiniñda tumdilia bachikpani tuma yeltøyili yay' sheli din mali nijsimdeera. Shëhira:

- a. Loori maa guuri yayi.

Bachiniñdili 'guuri' n-nye yeltøyili maa yay' sheli din mali nijsimdeera maa 'guuri yayi' bachikpani.

- b. Shikuurubihi maa **bari** n-chani shikuru asiba kam.

Kpe yaha bachiniñdili maa 'bari' n-nye yeltøyili maa yay' sheli din mali nijsimdeera maa 'bari n-chani shikuru asiba kam' bachikpani.

Bajma: Bachinamda sabbu Ghana zuliya sabbu puuni zal' sheŋa gba beni. Di shehira sheŋa n-doli ŋɔ na:

4. Dagbani ni, di bi sabiri bachiniñda m-pahiri bachizaana ni, di sabirila bachiniñda ka ŋa za ŋa ko ka che bachizaana yeltøyili puuni. Shëhira:

- a. O di sayim.

Kpe ŋɔ, bachizaanili 'O' bachikpani maa waligimi sabi ka che bachiniñdili '**di**'.

- b. Be da bua.

Shëhira ŋɔ puuni, bachizaanili 'Be' waligimi sabi ka che bachiniñdili '**da**'.

Tuma 1.

Zaŋmi a maŋmaŋa bachinima n-wuhi binsheli din nyé bachiniñdili. Timi bachiniñda shëhira pia.

Tuma 2

Zaŋmi shëhira sheŋa ŋan be (Tuma 1) n-nam yeltøy ya anu yini kam ŋan do gbunni ŋɔ.

- a. yeltøy' gaŋa
- b. yeltøy' bəbigu
- c. yeltøy' nabira.

Tuma 3 (Niriba aiyi tuma)

1. Yulimi bachiniñda pia ñan do gburri ño. Zañmi ña nam yeltöya. A yi ni tooi, nammi yeltöy' bøbigu bee hali yeltöy' nabira. Shëhira maa zaa nyela nijsim shëña ñan ka yeltöyili puuni— a ni tooi tayı li doli bachikpani maa.
- a. N-tahi
  - b. N-ʒi
  - c. N-yu
  - d. N-nyɔ
  - e. N-leei
  - f. N-tuui
  - g. M-bøhim
  - h. N-je
  - i. N-shihi
  - j. N-vuhi/guhi

Pumpoñç a mini a kpee bøhimmi shëhira ño biçhigu. A shëhira maa lu n-zahim zal' shëña a ni bøhim bañsim yayili ño maa ni? Malimi shili n-zañ a ni kpahim binsheli n-wuhi karinduu maa.

Tuma 4

- a. Wuhimi bachiniñda bal' shëña a ni bøhim bañsim yayili ño ni.
- b. Timi bachiniñda shëña a ni bøhim maa shëhira dibaanu ka zañ shëhira shëña a ni ti maa puuni yini balibu yini kam puuni n-nam yeltöyili.

Tuun' sheli Din Pahi

Pumiya bøñbøñ n-wuhi bachiniñda sabbu yeltöya zalisi bañsim bøhimbu yayili ño. Shëhira:

- a. Bachizaanili yi do bachikpani dooshee.
- b. Bachizaanili yi do nijsimdeera dooshee.

Bachiniñdipahira

Ti na kuli yoli yulila zal' shëña ñan jendi bachiniñda zañ nam yeltöya. Pumpoñç, cheliya ka ti yuli bachiniñdipahira zañ nam yeltöya zalisi.

Yi teei bachiniñdipahira ni nyε sheli?

Bachiniñdipahirili nyεla bachi bee yεltøyijmasɔyu din kahigiri bachiniñdili bee di bachiniñdipahirili kpee din wuhiri luy' sheli, saha, nijsim ni niŋ shem, ḥan pahi. Yεltøy' shεja ḥan do gbunni ḥo nyεla ḥan zaŋ bachiniñdipahira shεhira n-tum tuma yεltoya maa puuni:

1. Be kana **kpe**. (luy' sheli)
2. **Asiba** kurugi ayɔpɔi ka ti paai. (saha)
3. Be ȳmεya ni **suhupielli**. (nijsim ni niŋ shem)

Bachiniñdipahira shεja ḥan be yεltøy' shεja ḥan do zuyusaa ḥo n-nyε; **kpe, asiba, ni suhupielli**.

Zalisi/tuma

Zulianima zalisi ḥan jendi bachiniñdipahira zaŋ tum tuma yεltoya ni waligiya ka che taba.

Zalisi/tuma sheja m-bɔjɔ:

1. Bachiniñdipahira n-nyε bachiniñdipahira yεltøyijmasɔri zuyu.

Shεhira.

a. Dabba maa yerila **yomyom**.

b. Sinii maa daa bi naai **vienyela**.

Bachiniñdipahira **yomyom** mini **vienyela** nyεla ḥan tumdila bachiniñdipahirili yεltøyijmasɔri mini bachiniñdipahira yεltøyijmasɔri zuyuri zaa.

2. Da kahigiri bachiniñdipahirili.

Shεhira.

a. Be ȳmeri **vienyela pam**.

b. Shikurubihī maa kpaŋ be maŋa **yayı zaa**.

3. Yεltøy' shεja ḥan do zuyusaa ḥo puuni, bachiniñdipahirili **pam** kahigirila **vienyela** ka **zaa** mi gba kahigiri **yayı**.

Tuma 1

- a. Yi bɔjbjɔj puuni wuhimiya binsheli din nyε bachiniñdipahirili ka zaŋ yi labisibu m-mayisi yi taba ban miri ya ka bɔj yini puuni ni.

- b. Timi Dagbani bachiniñdipahira shëhira pia.

Tuma 2

Zaŋmi shëhira shëŋja ŋan do (a) puuni n-nam yeltɔyá balibu ŋan do gburri ŋɔ yini kam yeltɔyá anu:

- a. yeltɔy' gaŋa
- b. yeltɔy' bɔbigu
- c. yeltɔy' nabirili

Tuma 3 (Niriba ayiyi tuma)

- 1) Yulimi bachiniñdipahira pia ŋan do gburri ŋɔ. Zaŋmi ŋa n-nam yeltɔyá. A yi ni tooi, kpaŋmi a maŋa ka a nam yeltɔy' bɔbigu bee hali yeltɔy' nabira.
- a. Kahikahi
  - b. Zuŋɔ
  - c. Kpe
  - d. Vielli
  - e. Yomyoma
  - f. Biɛyuni
  - g. Sambani ni
  - h. Zaa
  - i. Waawaayili
  - j. Pumpɔŋɔ

Pumpɔŋɔ a mini a kpee bɔhimmi shëhira ŋɔ biɛhigu. A shëhira maa lu n-zahim zal' shëŋja a ni bɔhim baŋsim yaŋili ŋɔ maa ni? Malimi shili n-zaŋ a ni kpahim binsheli n-wuhi karinduu maa.

LABILIHI BƏHİSI

1. Karimmi lahabal' shəli ɳan do gburri ɳɔ vienyəla ka yihi **bachiniŋda** mini **bachiniŋdipahira** zaa.

Bə ni daa kuli niŋ yomyom n-naai bə tuma, bə daa maai bə maŋa n-labi lihi binshəli kam, m-mali binshəli kam n-zali dede. Bə daa naan yi zaŋla bə tuma n-ti ka zuyu babə kani bə ni mi ni bə tum tuma maa bə kpajmaŋa tatariga zuyu. Karimba maa daa vihi tuma maa zaa vienyəla, n-guhindi o zuyu n-sayı ti tuma maa vienyəla tumbu. Shikurubihi maa la lamushimushi ni suhupielli ka nya bə kpajmaŋa.

Zaŋmi bachiniŋda mini bachiniŋdipahira shəŋa a ni nya lahabali ɳɔ puuni n-nam yeltoya anu ka ɳa doli a ni bəhim zal' shəŋa maa.

LABILIHI BƏHİSİ LABİSİBU

bachiniŋda --- n-naai, labi lihi, m-mali, n-ti, vihi, n-guhindi, la.

bachiniŋdipahira--- yomyom, dede, vienyela, suhupielli.

Sabimi yeltəya ka ɳa jəndi lahabal' shəli a ni karim.

KARIMBU DIN ZILIGI

1. Owu-Ewie C. (2020). Mfantse kasa ngyegyee na kasa mbra ho adzesua buukuu ma nsowdo skuul esuaf. Shine Prints Company Limited.
2. Ago, S.A. (1992). Agoo. Ghana Publishing Company.
3. Amartey A.A. (1966). Omanyaba. Bureau of Ghana Languages.

REFERENCES

1. Haspelmath, M. (2001). Word classes and parts of speech. In International Encyclopedia of the Social and Behavioral Sciences (pp16538-16545).
Doi:10.1016/Bo-08-043076-7/02959-4
2. Lier, E. V. (2024). The Oxford handbook of word classes (oxford handbook). Oxford University Press.
3. Miguel, J., M. G. (2015). Transitivity and word classes. <https://doi.org/10.1075/ivitra.9.13gar>
4. Prempeh, A. A. (2021). Asante Twi Nyansapo. Premesco Publications.
5. Simone, R. & Masini, F. (eds). (2014). Word classes (Current issues in linguistic theory). John Benjamins Publishing Company.

ACKNOWLEDGEMENTS

Ghana Education
Service (GES)

